

SECTION 7. COMPARATIVE AND TYPOLOGICAL LINGUISTICS

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-431-3-24>

PROTO-UKRAINIAN AND PROTO-POLISH PHONETIC MANIFESTATIONS IN LATE PERIOD PROTO-SLAVIC LANGUAGE

ПРОТОУКРАЇНСЬКІ Й ПРОТОПОЛЬСЬКІ ФОНЕТИЧНІ РЕФЛЕКСИ В ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ ПІЗНЬОГО ПЕРІОДУ

Nesterenko T. A.

*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Ukrainian Philology and Journalism
Volodymyr Vynnychenko Central
Ukrainian State University
Kropyvnytskyi, Ukraine*

Нестеренко Т. А.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології
та журналістики
Центральноукраїнський державний
університет
імені Володимира Винниченка,
м. Кропивницький, Україна*

Як твердить О. Царук у монографії «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри», при визначенні генеалогічної й типологічної спорідненості слов'янських мов потрібно звернути увагу на основні складники їх загальної структури [3, с. 281]. З-поміж виділених ученим критеріїв зупинимося на трьох: 1) праслов'янський мовний фундамент; 2) риси, успадковані з однієї з пізніших слов'янських прамов; 3) шари й домішки, що з'явилися внаслідок змішувань за доби великого слов'янського розселення. Звідси випливає, що вивчення мов у порівняльно-типологічному аспекті потребує аналізу протоукраїнських і протопольських фонетичних ознак, які постали в середовищі праслов'янської мови та згодом визначили самобутній характер цих мовних систем.

Слависти довгий час досліджують принципи періодизації праслов'янської мови, співвідношення слов'янських діалектів, критерії, покладені в основу визначення кінця праслов'янської доби. Вагома роль у розбудові вчення про праслов'янську мову належить когорті вчених, серед яких І. Бодуен де Куртене, О. Потебня, Т. Лер-Сплавінський, Я. Розвадовський, Н. Ван-Вейк, А. Мейє, Р. Якобсон, А. Вайян,

Є. Курилович, Ю. Шевельов та ін. Проте багато з цих питань не мають однозначної відповіді в лінгвістичній літературі.

Праслов'янську мову важко хронологізувати з огляду на її дописемний характер. Час існування праслов'янської мови був довшим, ніж період, що охоплює історію окремих слов'янських мов. Українська мовознавча наука орієнтується на три періоди в історії праслов'янської мови: ранній (III–I тис. до н.е.), середній (I тис. до н.е.– III–V ст. н.е.) і пізній (V–VI ст. н.е.) [1]. Загалом визнаючи тричленний підхід до періодизації праслов'янської мови польські вчені К. Длугош-Курчабова (Krystyna Dlugosz–Kurczabowa) та С. Дубліш (Stanislaw Dubisz) висловлюють таку думку: «У вужчому розумінні під праслов'янською спільнотою слід розуміти період приблизно в 600 років (з III ст. до н.е. до III ст. н.е.). У цей час праслов'янська спільнота використовувала прамову, тобто праслов'янську мову» [5, с. 37]. З цим можна погодитися, бо пізній етап в історії праслов'янської мови був перехідним, коли мова-предок почала розпадатися на окремі протомови, хоча й зберігала відносну єдність. Принаймні результати мовних змін цього періоду нерівномірно відображені в сучасних слов'янських мовах.

Упродовж пізньопраслов'янського періоду мова зазнала глибоких перетворень, зокрема у фонетиці. Серед змін, які отримали неоднакові рефлексії в різних групах слов'янських мов, II й III палаталізації. Друга палаталізація задньоязикових приголосних знаменує пізній праслов'янський період. Після монофтонгізації дифтонгів, наслідком якої було поповнення системи голосних переднього ряду новими передньоязиковими фонемами, що походили з *ē та *ī, постійно тверді задньоязикові приголосні *g, *k, *x, опинившись перед голосними переднього ряду, повинні були змінитися на м'які шиплячі звуки. Це явище спостерігаємо в польській мові зі звуком *x: *mucha* – *muše* (С. Ір.). Однак на час II ст. н.е. дія першої палаталізації була вже завершена, тому звук *g замість шиплячого набув характеру африкати, напр. пол. *noga* – *nodze* (N. Ір.). На східнослов'янському ґрунті результатом другого перехідного пом'якшення стала зміна *g, *k, *x > z' (через стадію *ǰz'*), с', s'. В українській мові, яка з-поміж інших слов'янських найпоспідовніше зберігає результати II палаталізації, у формах Д. в. та М.в. одн. маємо чергування г/з', к/ц', х/ц': *друг* – *друзі*, *рука* – *руці*, *муха* – *муці*.

Третя палаталізація відбулася ймовірно в V–VII ст., до остаточного розпаду праслов'янської мови. Це процес зміни твердих задньоязикових приголосних *k, *g, *x на м'які (палаталізовані) свистячі приголосні с', z', s' під дією попередніх голосних переднього ряду. Як і в ході II палаталізації, результатом змін *x міг бути š'. Наприклад, *k > c': *ǫvьc'ā > укр. *вівця*; псл. *x > š', пор. ст.пол. *všī* >

*vьǫbь, pol. vьyustek, укр. *весь*. Особливість III палаталізації в її непослідовності, але стійкості, на відміну від другої, яка характеризувалася регулярністю й нестійкістю.

Неоднаково відобразилися в протоукраїнських і протопольських діалектах палаталізація праслов'янських сполук *gv , *kv. Перед голосними дифтонгічного походження *ĕ, *ī вони перетворилися на zv, sv: д-укр. *звіздар*, *цвіт*. О. Крижанівська акцентує на зв'язку змін *gv > zv , *kv > sv із II палаталізацією, хоча тут задньоязикові відділені від голосних переднього ряду губним v. Імовірно, у східно- і південнослов'янських діалектах сполуки задньоязиковий + v перед ʔ та и вимовлялися щільно, що й зумовило регресивну асиміляцію [2, с. 43]. Рефлексація *gv , *kv в українській мові не становить чітко вираженої системи, пор.: *цвіт* – *квіт*. Західнослов'янська гілка «zachowała grupy kv, gv bez zmian, por. pol. kv'at, gv'azda» [5, с. 46], тож польська мова зберігає архаїчні форми *gviazda*, *kviat*.

Різні фонетичні рефлекси демонструють сполуки *dl, *tl. У східнослов'янських мовах відбулося спрощення, яке датують приблизно VI ст. н.е. *ordlo > ralo mjdlitva > molitva. Проривні d, t поступово наблизили свою артикуляцію до l та злилися з ним, тож у протоукраїнських говорах, а пізніше в українській мові у цих сполуках зник проривний елемент: укр. *молитва*, *мило*, *плела*. У західнослов'янських мовах зберігаються групи dl, tl без змін, напр., у пол. *plotla*, *v'odla*, *skrzydło*.

Вочевидь, найбільш виразно характеризує поділ слов'янських мов на три підгрупи – західну, східну й південну – зміна сполук *or, *ol, *er, *el. Ці дифтонгеми не в усіх праслов'янських діалектах мали тотожний характер, що й спричинилося до неоднакових рефлексів у різних групах слов'янських мов. У позиції між приголосними *tort, *tolt, *tert, *telt (де t будь-який пригосний) дифтонгеми створювали загрозу закриття складу. У західнослов'янських і південнослов'янських мовах шляхом відкриття складу була метатеза. У польській мові зміни, обмежившись перестановкою звуків, зміни завершилися найшвидше: *tort, *tolt, *tert, *telt > trot, tlot, *tret, *tlet (пол. *vróg* (ст.пол. *vřóg*), *vrona*, *bloto*, *zloto*, *brzeg*, *trzoda*, *mleko*, *vlekę* (форма *vlokę* є вторинна). У південнослов'янських мовах, а також у чеській і словацькій метатеза скпроводжувалася подовженням голосного з наступним переходом o > a в пд.слов. мовах: *tort, *tolt, *tert, *telt > trat, tlat, tret, tlet (блг. *брада*, *млат*, *бреза*, *плен*).

У мовах *східних* слов'ян метатеза не супроводжувалася подовженням голосного. Натомість розвинувся новий голосний (спочатку він був лише вокалічним призвуком), що якісно відповідав попередньому: *tort, *tolt, *tert, *telt > torot, tolot, teret, telet (згодом tolot): укр. *дорогий*, *голова*, *середа*, *полон*. М. Максимович називає такі сполуки

повноголосими. Оскільки в східнослов'янських мовах виникнення повноголосся було багатоступеневим процесом, то завершилося воно пізніше, ніж в інших слов'янських мовах, зокрема в протоукраїнській період (до кінця VIII – початку IX ст.). Завершення процесів у сполуках *or, *ol, *er, *el знаменувало перехід тенденції до висхідної звучності в ранг закону відкритого складу. Закритих складів у праслов'янській мові не лишилося.

Як бачимо, уся історія праслов'янської мови пов'язана з головною тенденцією, що зумовила самотутній характер слов'янських мов – висхідною звучністю, або законом відкритого складу. Водночас низка позамовних та внутрішньомовних чинників від самих початків праслов'янської мови спрогнозувала неминучу перспективу її розпаду.

Праслов'янська мова – засіб спілкування слов'ян ще до формування перших державних утворень, коли панівними були родоплемінні суспільні відносини. Давні слов'янські племена були численними, займали велику територію, постійно змінювали місця проживання, сусідили з різними народами, що й спричиняло взаємний мовний і культурний вплив. Усі ці процеси відображає мова, тому природно, що швидше за все праслов'янська мова ніколи не становила монолітної системи. Вона складалася з близькоспоріднених діалектів, співвідношення між якими, однак, постійно змінювалося, тому з певністю можна визначати характеристики цих діалектних зон тільки щодо мови пізнього періоду.

Польські вчені припускають, що на час VII ст. н.е. мовно-територіальні слов'янські лінгвосистеми (західна, східна й південна) вже окреслилися, хоча спільнослов'янська мовна єдність (звісно, з меншою інтенсивністю) ще існувала. Водночас самостійні словянські мови постали значно пізніше. На думку Ю. Шевельова, до V або й до VII ст. не можна говорити про існування «якихось специфічно-українських мовних рис» [4, с. 55].

Подальші міграційні рухи призвели до кристалізації менших територіальних і мовних спільнот, які згодом сформувалися в окремі слов'янські мови. Процес розвитку національних слов'янських мов на праслов'янській основі також був довготривалим і складним. Найбільш активно він відбувався в середині і в другій половині I тис. н. е., у період формування раннях слов'янських держав на території південно-східної Європи. Водночас самотутні риси української та польською мов увідповіднюються з протоукраїнськими й протопольськими фонетичними рефlekсами пізньопраслов'янської доби.

Література:

1. Глущенко В. А. Праслов'янська мова. Українська мова. Енциклопедія. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmoiva/um78.htm> (дата звернення 29.03.2024).
2. Крижанівська О. І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики : навч. посіб. Київ, 2010. 248 с.
3. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри : монографія. Дніпропетровськ, 1998. 324 с.
4. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002. 1066 с.
5. Długosz-Kurczabowa Krystyna, Dubisz Stanisław Historyczna gramatyka języka polskiego. Warszawa, 2016. 580 s.